

ИЖТИМОЙ ТАДҚИҚОТЛАР ЖУРНАЛИ

5 ЖИЛД, 1 СОН

ЖУРНАЛ СОЦИАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

ТОМ 5, НОМЕР 1

JOURNAL OF SOCIAL STUDIES

VOLUME 5, ISSUE 1

ИЖТИМОЙ ТАДҚИҚОТЛАР ЖУРНАЛИ

ЖУРНАЛ СОЦИАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ | JOURNAL OF SOCIAL STUDIES
№1 (2022) DOI <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9556-2022-1>

Бош муҳаррир:
Главный редактор:
Chief Editor:
Сеитов Азамат Пулатович
доктор социологических наук
(Doctor of sociology, DSc)

Бош муҳаррир ўринбосари:
Заместитель главного редактора:
Deputy Chief Editor:
Сабирова Умида Фархадовна
кандидат социологических наук
(Candidate of sociology)

ТАҲРИРИЙ МАСЛАҲАТ КЕНГАШИ | РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ | EDITORIAL BOARD

22.00.01–Социология назарияси, методологияси ва тарихи. Социологик тадқиқотлар усуллари.
Теория, методология и история социологии. Методы социологических исследований.
Theory, methodology and history of sociology. Methods of sociological research.

Бекмурадов Мансур Бобомурадович
доктор социологических наук, профессор (Узбекистан)
Каланов Комил Куллахматович
кандидат социологических наук, профессор (Узбекистан)
Убайдуллаева Раиса Турсуновна
доктор социологических наук, доцент (Узбекистан)
Негматова Шахзода Шухратовна
доктор философских наук, профессор (Узбекистан)
Исмаилов Алишер Агзамович
доктор экономических наук, (Узбекистан)

Щепилова Галина Германовна
доктор философских наук, профессор (Россия)
Рожанский Михаил Яковлевич
кандидат философских наук (Россия)
Маматов Нормурат
доктор философских наук, профессор (Узбекистан)
Камалова Хатира Сабыровна
кандидат социологических наук, доцент (Узбекистан)

22.00.02–Ижтимоий тузилиш, ижтимоий институтлар ва турмуш тарзи
Социальные структуры, социальные институты и образ жизни
Social structures, social institutions and way of life

Умаров Абсалом Адилевич
доктор социологических наук, профессор (Узбекистан)
Холбеков Абдуғани Жуманазарович
доктор социологических наук, профессор (Узбекистан)
Шайхисламов Рафаэль Бадретдинович
доктор социологических наук, профессор (Россия)
Акулич Мария Михайловна
доктор социологических наук, профессор (Россия)
Сабиров Алишер Сабирович
кандидат социологических наук, доцент (Узбекистан)
Каримов Бобир Шаропович
кандидат социологических наук, доцент (Узбекистан)

Антонио Алонсо Марсос
доктор политических наук, профессор (Испания)
Фадеева Любовь Александровна
доктор социологических наук, профессор (Россия)
Виктор Агаджаньян
доктор философии по социологическим наукам,
профессор (США)
Тагиева Гулсум Гафуровна
доктор философии по социологическим наукам (Узбекистан)
Абдулазизов Абдулвохид Хабибуллоевич
кандидат социологических наук, доцент (Узбекистан)
Толипов Файзулла Саидович
кандидат исторических наук, доцент (Узбекистан)

22.00.03–Ижтимоий онг ва ижтимоий жараёнлар социологияси.
Социология социального сознания и социального процесса.
Sociology of social consciousness and social process

Ганиева Маърифат Хабибовна
доктор социологических наук, профессор (Узбекистан)
Аликариев Нуриддин Сапаркариевич
доктор экономических наук, профессор (Узбекистан)
Матибаев Тасполат Балтабаевич
доктор социологических наук, профессор (Узбекистан)
Николов Стефан
доктор философии по социологическим наукам, (Болгария)
Пармонов Фарход Ярашевич
доктор социологических наук, доцент (Узбекистан)

Ли Ци
доктор исторических наук, профессор (Китай)
Сухомлинова Марина Валерьяновна
доктор социологических наук, профессор (Россия)
Бурнашев Рустам Ренатович
кандидат философских наук, профессор (Казахстан)
Мирзахмедов Абдирашид Мамасидикович
доктор философских наук, и.о. профессор (Узбекистан)
Махкамов Қодиржон Одилжонович
доктор философии по социологическим наукам,
доцент (Узбекистан)

Page Maker | Верстка | Саҳифаловчи: Хуршид Мирзахмедов

Контакт редакций журналов. www.tadqiqot.uz
ООО Тадқиқот город Ташкент,
улица Амира Темура пр.1, дом-2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Тел: (+998-94) 404-0000

Editorial staff of the journals of www.tadqiqot.uz
Tadqiqot LLC the city of Tashkent,
Amir Temur Street pr. 1, House 2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Phone: (+998-94) 404-0000

МУНДАРИЖА | СОДЕРЖАНИЕ | CONTENT

1. Эгамбердиева Нодира ЖАМОАТЧИЛИК НАЗОРАТИ МОҲИЯТИ ВА УНИНГ ТАРИХИЙ НЕГИЗЛАРИ: АНЪАНАЛАР ВА ЗАМОНАВИЙЛИК.....	4
2. Акулич Мария, Ильина Илона, Семёнов Максим ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ В ИСТОРИИ РОССИЙСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ.....	13
3. Валижон Ишқуватов ЎЗИНИ ЎЗИ БОШҚАРИШ ВА ЖАМОАТЧИЛИК НАЗОРАТИНИ АМАЛГА ОШИРИШДА ХАЛҚАРО ТАЖРИБА ВА МИЛЛИЙ АМАЛИЁТ.....	25
4. Норқулов Хусниддин, Жуманов Шерзод ЎЗБЕКИСТОНДА ЖАМОАТЧИЛИК НАЗОРАТИ ВА УНИНГ НОРМАТИВ-ҲУҚУҚИЙ БАЗАСИ ТАКОМИЛЛАШУВИ МАСАЛАЛАРИ.....	34
5. Мохира Холиқова ПОСТИНДУСТРИАЛ ТАМАДДУН ДИСКУРСИДА ЖАМИЯТ ВА ШАХСНИНГ КОНЦЕПТУАЛ МУАММОЛАРИ.....	45
6. Файзулла Толипов ЖАМОАТЧИЛИК НАЗОРАТИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ВА ТАЪСИРЧАНЛИГИНИ ОШИРИШДА АҲОЛИНИ ИЖТИМОИЙ ҲИМОЯЛАШ ВА ЁШЛАР БАНДЛИГИ МАСАЛАЛАРИ.....	54
7. Комил Каланов, Ўткир Келдиёров “ОҒЗАКИ ТАРИХ” УСУЛИ ВА УНИНГ МИКРОСОЦИОЛОГИЯДА ТУТГАН ЎРНИ.....	64
8. Шодиев Нурали ФУҚАРОЛАРНИНГ ЎЗИНИ ЎЗИ БОШҚАРИШ ОРГАНЛАРИ ФАОЛИЯТИДА ЖАМОАТЧИЛИК НАЗОРАТИ.....	74
9. Дилшода Назарова ЖАМИЯТДА ИННОВАЦИОН РИВОЖЛАНИШ ЖАРАЁНЛАРИНИНГ СОЦИОЛОГИК АСОСЛАРИ.....	87
10. Kayumova Aziza ИБН ХАЛДУН ТАЪЛИМОТИДА ДИН ВА ИЖТИМОИЙ ҲАЁТ УЙҒУНЛИГИНИНГ СОЦИОЛОГИК АСОСЛАНИШИ.....	94
11. Нодир Ахмедов, Шахноза Рашидова ЎЗБЕКИСТОНДА ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИНИ ИЛМИЙ ЎРГАНИШДА РЕТРОСПЕКТИВ ЁНДАШУВ.....	105
12. Хожиев Завқиддин СОЦИОЛОГИК ТАДҚИҚОТЛАРДА ДАВЛАТ ФУҚАРОЛИК ХИЗМАТЧИЛАРИ ФАОЛИЯТИНИ ЎРГАНИШНИНГ МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ.....	115

ИЖТИМОЙ ТАДҚИҚОТЛАР ЖУРНАЛИ

ЖУРНАЛ СОЦИАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ | JOURNAL OF SOCIAL STUDIES

Kayumova Aziza Toshmuradovna,
Buxoro davlat universiteti katta o'qituvchisi
e-mail: a.t.qayumova@buxdu.uz

ИБН ХАЛДУН ТАЪЛИМОТИДА ДИН ВА ИЖТИМОЙ ҲАЁТ УЙҒУНЛИГИНИНГ СОЦИОЛОГИК АСОСЛАНИШИ

 <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.0000000>

АННОТАЦИЯ

Мақолада буюк Шарқ мутафаккири Ибн Халдун таълимотида дин ва ижтимоий ҳаёт уйғунлигининг социологик асосланиши очиб берилган. Шунингдек, Ибн Халдун томонидан асослаб берилган илоҳий ва дунёвий ҳаёт боғлиқлиги, унинг таълимотида ижтимоий ҳаётнинг кўп масалалари, жамиятнинг келиб чиқиши, унинг тараққиёти, давлатни ва жамиятни бошқариш, таълим – тарбия, ахлоқ-одоб, илм-фан маънавият ва маърифат, диний эътиқод ва дунёвий мақсадлар ўртасидаги детерминистик мантик мазмуни шарҳлаб берилганлиги унинг ўз даврининг машҳур билимдонига айланганлигидан далолатдир. Мақолада шунингдек, Ибн Халдуннинг Ўрта Осиёлик машҳур мутафаккирлар Абу Наср Форобий, Абу Али Ибн Сино, асарларининг араб дунёсига кенг ёйилишига бевосита таъсир кўрсатганлиги таҳлил қилинган. Ибн Халдун тасаввуф оқимининг юзага келиши ва кенг ёйилишидан иборат генезисини тавсифлаб, тасаввуф ҳаракати ислом дини билан бир вақтда шаклланганлиги тўғрисидаги гоёлари ҳам мақолада чуқур очиб берилган.

Ибн Халдун XIX асрда позитив социология асосчиси Огюст Контнинг нақтаи назаридан анча олдинроқ “Ал-амр бил – Маъруф” (яхшиликка даъват этиш) назарияси орқали ҳаётга позитив ёндашиш ижобий, хайрихоҳ бўлиб яшаш ва ишлашни умр маслағи деб билишни кенг тарғиб этишга эришган.

Калит сўзлар: дин, тарбия, насиҳат, яхшиликка даъват, ақл, адолат, донишмандлик, олам, сабаб, оқибат, ягона вужуд, онг тафаккур, тасаввуф.

Каюмова Азиза Тошмурадовна,
Старший преподаватель Бухарского государственного университета
e-mail: a.t.qayumova@buxdu.uz

СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ГАРМОНИИ РЕЛИГИИ И ОБЩЕСТВЕННОЙ ЖИЗНИ В УЧЕНИИ ИБН ХАЛДУНА

АННОТАЦИЯ

В нижеследующей статье раскрыты социологическое обоснование гармонии религии и социальной жизни в учении великого мыслителя Востока Ибн Халдуна. Кроме того, связь божественной и светской жизни, которая была основана Ибн Халдуном, интерпретация многих вопросов общественной жизни в его учении, происхождение общества, его развитие, правление государством и обществом, образование, мораль, наука, духовность и просвещение,

содержание детерминированной логики среди религиозных и светских целей свидетельствует о том, что он стал известным ученым в области религии. В статье также анализируется непосредственное влияние работ Ибн Халдуна на распространение произведений в арабском мире известных мыслителей Центральной Азии Абу Насра Фараби, Абу Али Ибн Сины.

Ибн Халдун описал генезис возникновения и широкого распространения течения суфизма, его идеи в рождении суфийского движения, которое сформировалось одновременно с религией ислама, также были глубоко раскрыты в статье.

Ибн Халдун сказал, что в XIX веке позитивный подход к жизни с помощью теории Аль-амра биль-Маруфа (призывающий к добру) намного раньше, с точки зрения основателя позитивной социологии Огюста Конта, добился широкого продвижения жизни как доброжелательной и знающей работы как жизненной профессии.

Ключевые слова: религия, воспитание, увещание, призыв к добру, разум, справедливость, мудрость, Вселенная, причина, результат, единое тело, разум, созерцание, суфизм.

Kayumova Aziza Toshmuradovna,
Senior Lecturer, Bukhara State University
e-mail: a.t.kayumova@buxdu.uz

SOCIOLOGICAL BASIS OF HARMONY OF RELIGION AND SOCIAL LIFE IN THE TEACHING OF IBN HALDUN

ABSTRACT

The following article reveals the sociological justification of the harmony of religion and social life in the teachings of the great thinker of the East ibn Khaldun. In addition, the connection between divine and secular life, which was founded by Ibn Khaldun, the interpretation of many issues of public life in his teachings, the origin of society, its development, government of the state and society, education, morality, science, spirituality and enlightenment, the content of deterministic logic among religious and secular goals indicates that he became a famous scientist in the field of religion. The article also analyzes the direct influence of Ibn Khaldun's works on the dissemination of works in the Arab world by famous thinkers of Central Asia Abu Nasr Farabi, Abu Ali ibn Sina.

Ibn Khaldun described the genesis of the emergence and widespread spread of Sufism, his ideas in the birth of the Sufi movement, which was formed simultaneously with the religion of Islam, were also deeply disclosed in the article.

Ibn Khaldun said that in the XIX century, a positive approach to life with the help of the theory of Al-Amr bil-Maruf (calling for good) much earlier, from the point of view of the founder of positive sociology Auguste Kunt, achieved a wide promotion of life as a benevolent and knowledgeable work as a life profession.

Keywords: religion, education, exhortation, call to goodness, reason, justice, wisdom, Universe, cause, result, one body, mind, contemplation, Sufism.

КИРИШ.

Мустақилликка эришганимиздан сўнг халқимиз ўзлигини англаш ҳамда маънавий покланиш йўлига кирди. Маънавий покланишда эса диний эътиқоднинг ҳиссаси катта. У маънавий қадриятлар ва илмларнинг мағзини, эзгулик ва покликка чақирувчи ўғитларни одамлар дилига жо этади. Президентимиз Ш.Мирзиёев таъкидлаганларидек: “Биз бутун жаҳон жамоатчилигига ислом динининг асл инсонпарварлик моҳиятини етказишни энг муҳим вазифа, деб ҳисоблаймиз. Биз муқаддас динимизни азалий қадриятларимиз мужассамининг ифодаси сифатида беҳад қадрлаймиз. Биз муқаддас динимизни зўравонлик ва қон тўкиш билан бир қаторга қўядиганларни қатъий қоралаймиз ва улар билан ҳеч қачон муроса қила олмаймиз. Ислом дини бизни эзгулик ва тинчликка, асл инсоний фазилатларни асраб-авайлашга даъват этади”.

Дархақиқат, дин даставвал тарбия, насиҳат, яхшиликка даъватдир. Мутафаккирлар инсонни маънавий камолотга интилиб яшаши лозимлигини, кўнглида ҳақиқий иймони, эътиқоди йўқ одам эса, инсон номига номуносиблигини ҳамиша таъкидлаб ўтганлар. Шунингдек, дин орқали эзгулик тинч-тотувлик ғояларининг мустаҳкам илдиз отишида Ибн Халдун томонидан асослаб берилган илоҳий ва дунёвий ҳаёт боғлиқлиги муҳим аҳамиятга эга.

АСОСИЙ ҚИСМ. Буюк мутафаккирнинг мазкур таълимотида ижтимоий ҳаётнинг кўп масалалари, жамиятнинг келиб чиқиши ва инсон тараққиёти, давлатни ва жамиятни бошқариш, таълим — тарбия, ахлоқ-одоб, маънавият ва маърифат, диний эътиқод ва дунёвий мақсадлар ўртасидаги диалектик боғлиқлик муаммолари ўз ечимини топган. Ибн Халдун Афлотунни ўзининг Увайсий устози деб билган. Афлотун асарлари билан яқиндан танишар экан, унинг давлат ва сиёсат, инсон ва бошқарув, илм- фан ва маданият диний эътиқод ва дунёвийлик ғояларини чуқур ўрганиб, улар ўртасидаги детерминистик манتيқ мазмунини шарҳлаган ва ўз замонасининг машҳур билимдонига айланган.

Маълумки, Афлотун ижтимоий қарашларнинг асосий моҳияти — унинг «ғоя» («эйдос»)лар ҳақидаги таълимотида баён этилган. Унинг фикрича, ғоя—хар қандай ҳодиса тақдирини белгиловчи ҳақиқий борлиқ бўлиб, биз биладиган ва яшайдиган дунё унинг соясидир. Ибн Халдун Афлотуннинг ғоя ва борлиқ детерминизми концепциясини шарҳлаб, ҳақиқий ўзгариш ва тараққиёт ғоялар моҳиятидан келиб чиқади, образли айтганда соялар дунёсидаги ҳаракат эса унинг инъикосидир, деб тушунтиради. Ғоялар дунёсининг моҳияти ва қонуниятларини ҳамма ҳам била олмайди. Уларни биладиганлар улкан ақл эгалари ҳисобланадилар. Айрим кишилар соялар дунёси билан кифояланадилар. Ибн Халдунга Афлотуннинг ғоялар дунёси нарсалар дунёсидан устун туради, деган нуқтаи назарини мақбул деб ҳисоблайди. Зеро, ғоялар дунёси идеал нарсалардир. Инсон ғоялар дунёси билан нарсалар дунёси ўртасида боғловчи зотдир. Унинг руҳи ғоялар дунёсига, жисмоний танаси эса нарсалар, яъни соялар дунёсига мансубдир. Шунинг учун руҳ ва тана бирлигидан иборат одам икки оламга тегишлидир. Руҳ инсоннинг ҳақиқий қисмидир. Биз ҳаёт деб атайдиган нарса руҳ, жисмоний танада яшайдиган вақтдир. Шунингдек, Ибн Халдун Афлотуннинг билиш назарияси унинг ғоялар ҳақидаги назариясига ҳамоҳанг эканлигини очиб беради. Бинобарин, билиш— “анам незис”, яъни жоннинг эйдослар ҳақидаги хотираси. Эйдосга бўлган муҳаббат (эрос) маънавий юксалишга ундайдиган сабабдир.

Ибн Халдун Афлотун қарашларидаги жамият ва давлат детерминизми тўғрисидаги таълимотда диний эътиқод марказий ўринлардан бирини ташкил қилишини қайд этади. Афлотуннинг машҳур 4 асосий фазилати мағзида диний маърифат ва маънавият ётишини таъкидлаб ўтади, улар қуйидагилардан иборат:

1. Донишмандлик
2. Мардлик
3. Ақл
4. Адолат

Ибн Халдун Афлотуннинг идеал давлат тўғрисидаги концепциясининг марказида адолат ғояси ётишини таъкидлаб, одамларнинг жамият тартиботлари ва қонунларига бўйсунуши ижтимоий тараққиётнинг асосий гарови эканлигини қайд этади. Қардаки қонунлар ҳукмдорлар томонидан эъзоз топса ва ҳокимлар қонунга қул бўлса, ўша давлатда барқарор тараққиёт таъминланади. Агар давлат қонунлар устидан яроқсиз ҳокимиятни ўрнатиб кўядиган бўлса, у ҳолда қонун ҳеч қандай фойда бермайди, аксинча давлат учун жуда катта зарар келтиради, деб таъкидлайди. Ибн Халдун Афлотуннинг тўғри ташкил этилган иқтисодиёт, давлатнинг гуллаб яшнашига олиб келади, деган фикрини маъқуллайди. Шунингдек, Ибн Халдун жамият барқарорлиги учун диний эътиқод зарурлигини таъкидлаб, худосизларни қоралаган, давлатнинг бошқарувчилари художўй бўлишлари керак деб ҳисоблаган.

Мутафаккир юнон файласуфларидан фарқли ўлароқ, ҳокимият турларини маҳаллий бошқарув тартиботлари асосидаги халифалиқ, амирлик, султонлик турларига бўлади. Ҳокимиятнинг сиёсий шакллари таъриф беришда ўрта асрлардаги қабилавий тузилиш

талаблари ҳамда жамоа манфаатларини, шунингдек ислом қоидаларини ҳимояловчи шариат тамойилларидан келиб чиқади. Донишманд фикрига кўра, «ҳокимият инсон учун табиий эҳтиёж эмас, балки жамиятнинг заруриятидир». Унинг таъкидлашича, давлатчилик ижтимоий ҳодиса сифатида бир жиҳатдан жамият эҳтиёжлари, иккинчи жиҳатдан шариат қарашларига мос равишда амал қилсагина барқарор бошқарув воситасига айланади. Айнан ана шундай ёндошув Ибн Халдунни Афлотун ва Арасту ғояларини мақсадли уйғунлаштира олган донишманд сифатида намоён этади.

Ибн Халдуннинг аниқлашига кўра Арасту ўз қарашларида алоҳидалик ва умумийликнинг ўзаро муносабати масаласини тадқиқ этиб алоҳидалик, «бирон—бир жой»дагина ва «ҳозир»дагина мавжудлигини таъкидлаб, уни ҳиссиёт билангина идрок этиш мумкинлигини қайд этган. Умумийлик эса ҳар қандай жойда ва ҳар вақтда («ҳамма ерда» ва «ҳамма вақт») мавжуд у муайян шароитда алоҳида ҳолда юзага келиб, шу алоҳидалик орқалигина идрок қилинади. Шунингдек, умумийлик — фан предмети ҳисобланади уни ақл воситасида ҳам билиб олиш мумкин.

Ибн Халдун Арасту асарларини теран ўрганиш асносида мутафаккир томонидан оламдаги ҳодисалар ва предметларнинг сабабларини тўрт гуруҳга бўлинганлигини таснифлаб беради. Улар қуйидагилар:

- 1) моддий сабаб ёки материя;
- 2) шаклий сабаб ёки шакл;
- 3) юзага келтирувчи сабаб;
- 4) сабаб ёки мақсад.

Ибн Халдун Арастунинг олам ҳодисалари ва моддийлик таркиб топишининг дастлабки сабаблардан бири, материя деб эътироф этса ҳам, уни фақат сушт асос, заиф имконият ҳолос, деб ҳисоблашга эътибор қаратади. Қолган уч сабаб эса фаол асос, кучли имконият сифатида муҳим рол ўйнайди деб ҳисоблайди. Масалан, унинг фикрича шаклсиз ҳеч қандай нарсанинг бўлиши асло мумкин эмас, шакл — борлиқ моҳиятидир, шакл — абадий, ўзгармас ва моддий сабабдан устунроқдир. Юзага келтирувчи сабаб ҳаракат ёхуд турғунлик манбаидир. Ҳаракат, — дейди Арасту бирор бир нарсанинг имкониятдан воқеликка ўтишидир. Ҳаракатнинг тўрт тури бор бўлар: сифатли ҳаракат яъни ижобий ўзгариш; микдорий ҳаракат ёки кўпайиш ва камайиш; жойни ўзгартириш яъни макондаги яхшиланишга қаратилган ҳаракат; вужудга келиш ва йўқ бўлишдан иборат интилишлар мажмуи. Асосий мақсад-сифатли ҳаракат яъни ижобий ўзгариш инсон фаолиятининг пировард натижаси сифатида намоён бўлади. Ибн Халдуннинг қайд этишига кўра Арасту таълимотига биноан, худо — ўз қонунлари бўйича ривожланаётган барча шакллар, табиатдаги жамики ҳодисалар ва ҳамма мавжуд нарсаларнинг олий мақсади; «шаклларнинг шакли», оламни ҳаракатга келтирувчи илк ва узлуксиз кучдир. Унинг назариясига кўра, ҳар қандай реал мавжуд бўлган айрим нарса «материя» билан «шакл»нинг бирлигидан иборат, «шакл» эса нарсанинг ўзига хос кўринишидир, унга ҳам «материя», ҳам «шакл» деб қараш мумкин.

Мутафаккир Арастунинг ахлоқ соҳасидаги маънавий идеал- бу Худодир деган нуқтаи назарига алоҳида эътибор қаратган. Худо энг олий файласуф ва мутафаккир сифатида ақл — заковатни кузатиш, мушоҳада қилиш жараёнларидан иборат фаолиятларни мувофиқлаштирувчи олий хилқатдир. Инсонларга хос бўлган амалий фаолият эса ҳамиша ҳам олий хилқат, яъни ақл ҳукмига бўйсунмайдими, шу боисдан ҳам Ибн Халдун Арастунинг кундалик ишларда ҳам ақл, ҳам ҳаётий тажрибани ишга солиб ўрта йўлни танлаш маъқул деган ёндошувини қўллабди. Дарҳақиқат, кўпгина олимлар тажриба, кузатиш йўли билан оламни ўргана туриб, шундай хулосага келадилар: «агар олам абадий бўлса сабаб ва оқибатнинг ниҳоясизлиги мантиқийдир». Ибн Халдун юқоридаги фикрларга жавобан, олам вақти замонда яратилган, — дейди, шундай экан у доимий равишда ўзининг ички қонунлари туфайли тараққий этиб, умумий сабаб ва алоқадорлик қонунига тобедир.

Исломиёв давлатларда жамиятнинг амал қилиш тартиботларини ўрганишда асосан икки хил ёндашиш: меъёрий — ҳуқуқий ва ахлоқий — фалсафий ёндашиш шаклланган. Меъёрий — ҳуқуқий йўналиш ислом — ҳуқуқий назариясига таяниб, ривож топган. Давлат ва жамият

тартиботларининг ривожда фалсафий — ахлоқий ёндашишнинг ўрни ҳам катта бўлиб, унга мусулмон диний мафкуриси ҳам катта таъсир ўтказиб келган. Ислом дини мустақкам амал қилиб келган давлатлар учун араб халифатининг амалиёти ўзига хос андоза ҳисобланган. Шунга қарамасдан ўрта аср мутафаккирлари халифат амалиётини таҳлил этганлар ва айни чоғда мавжуд исломий таълимотга таяниш билан чекланиб қолмасдан юнон олимларининг анъаналари, хусусан Афлотун ва Арастунинг ижтимоий ғояларига эргашганлар. Ибн Халдун ҳам улар ғоялари таъсири остида ўз ижтимоий қарашларини шакллантирган.

Ибн Халдуннинг ижтимоий қарашларини буюк мутафаккир Абу Наср Форобий ғояларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Форобий дунёқарашининг шаклланишига эса асосан Шарқнинг қадимги илғор маданияти анъаналари, ўрта аср табиий-илмий тафаккур ютуқлари, антик грек ва рим фалсафий мероси таъсир кўрсатди. Ибн Халдун фикрига кўра Форобий авваломбор Арасту таълимотини тиклаш, асослаш ва илғор томонларини сўнгги илмий ютуқлар асосида ривожлантиришга ҳаракат қилиб, Шарқ аристотелизм оқимини вужудга келтирганлигини таъкидлайди. Форобийнинг ижтимоий қарашларига кўра, олам ягона мавжудотдан иборат, ягона вужуд — вужуди вожиб, яъни азалий вужуд — биринчи сабаб ҳамда вужуди мумкин — яратилган, келиб чиққан вужудлар натижаларидан иборатдир. Аллоҳ — азалий вужуд (вужуди вожиб) ҳамма нарсанинг ибтидоси, барча вужудлар яъни “вужуди мумкин”, деб аталувчи барча моддий воқеликлар ундан аста-секинлик билан поғонама-поғона келиб чиқади. Бу жараённинг сўнгги поғонаси эса моддадир. Ибн Халдун қайд этишига кўра Форобийнинг фикрича, табиат модданинг турли шакллариининг пайдо бўлиши, шаклланиши ҳамда такомиллашуви натижасида юзага келган ҳамда муайян изчиллик ва зарурат бўйича кечадиган тадрижий жараёндир. Дарҳақиқат, Форобий «Масалалар моҳияти», «Ўзгарувчан нарсалар ҳақида» рисолаларида модда фазода ҳам, вақтда ҳам чекланмаган, интиҳосиз деган фикрни илгари суради.

Шу тарзда пантеизмнинг Шарқдаги кўриниши вужуди таълимотини янги ғоялар билан бойитди: мазкур таҳлил асосида Ибн Халдун Форобийнинг оламнинг юзага келиши хусусидаги муҳим социологик таълимотининг аҳамиятини очиб беради. Ибн Халдун Форобий томонидан ҳар томонлама асослаб берилган инсон ва табиатнинг эволюцияси 4 унсур — тупроқ, сув, ҳаво, оловдан ташкил топиши хусусиядаги ёндошувини қўллаб қувватлайди ва унинг осмон жисмлари ҳам шу унсурларнинг ўзига хос бирикувидан вужудга келади деган фикрини ҳам маъқуллайди. Моддий жисмларнинг ўзаро фарқ қилишига сабаб, уларнинг ибтидосидаги унсурларнинг турлича бўлишидир: олов — иссиқлик сабаби; сув-совуқлик, намлик; тупроқ- қаттиқлик сабаби. Форобий бутун мавжудотни сабаб ва оқибат муносабатлари билан боғланган 6 даража (сабаб) га бўлади: Аллоҳ (ас-сабаб ал-аввал), осмон жинслари (ас-сабаб ас-соний), ақл (ал-ақл ал-фаол), жон (ан-нафс), шакл (ас-сурат), материя (ал-модда). Булардан Аллоҳ — вужуди вожиб, яъни зарурий мавжудликдир, қолганлари эса — вужуди мумкин, яъни имконий мавжуд нарсалардир. Булар бир-бирлари билан сабабий боғланган. Форобий учун дунё ғунча бўлиб, аста-секин ўзининг ранг-баранг томонларини ва битмас-туганмас бойликларини тобора кўпроқ намоён қилиб очила боради. Борлиқнинг бундай талқини табиий-илмий ғояларнинг янада ривожланиши учун кенг йўл очди.

Ибн Халдун Форобийнинг ўрта аср жаҳон ижтимоий фанлар такомиллига улкан ҳисса қўшганлигини таъкидлаб сиёсат, давлат, ҳокимият тўғрисидаги ғояларини батафсил шаклда айнан Абу Наср Форобий (873-950) ишлаб чиққанлигига урғу беради. Бу таълимотнинг ривожланишига машҳур мутафаккирлар, Ихвон ас — Сафо оқими тарафдорлари, Абу Али ибн Сино (980-1037) ва Ибн Рўшд (1126 -1198)лар катта ҳисса қўшганлар. Ибн Халдуннинг Ўрта Осиё мутафаккирларининг жаҳон ижтимоий онги тараққиётига қўшган улкан хизматларини Ғарб маънавий-интеллектуал дунёсига кенг тарғиб этганлиги билан ҳам таҳсинга сазовор деб ҳисоблаймиз.

Ўрта аср мусулмон олимлари ижтимоий қарашлари кўпроқ Афлотуннинг инсон, жамият ва давлат тўғрисидаги ғояларига камроқ даражада эса Арасту қарашларидан келиб чиқади. Ибратлиси шундаки, юнон тилидан араб тилига таржима қилинган биринчи асар Афлотуннинг «Диалоглар»и ҳисобланади ва бу ишни «Ихвон ас — Сафо» аъзолари амалга

оширганлар. Шунинг учун ҳам тасодифий эмаски, уларнинг кўпчилиги ижтимоий воқеликнинг амал қилиш жараёнларини фозил шаҳар фозил инсонлар, адолатли давлат амалиёти тўғрисидаги илм —фан ривожи билан боғлиқ деб билганлар. Уларнинг фикрича, бундай шаҳар “давлат” ёхуд “шаҳар-жамиятга” нисбатан мустақил муқим ва барқарор турмуш тарзига, муайян миллат ва диний эътиқодга мансуб ўз аҳолисига эга худуд бўлиб, умумий мақсад ва бошқарувга эга яъни ўз раҳбариятига бўлинувчи кичик бир қишлоқдан тортиб то араб халифати даражасида бўлиши мумкин. Юнон ижтимоий қарашлари асосидаги тартибот ва анъаналарнинг Шарқ турмуш тарзи қадриятлари билан уйғунлашуви X-XV асрлар мобайнида фаол кечган Марказий Осиё ва Яқин Шарқ илм-фан тамаддунига жиддий таъсир кўрсатди.

Ибн Халдун Форобийнинг жамият бошқаруви қонуниятларини ислом ҳуқуқий назарияси — шариат ва диний ақидалар билан бир қаторга қўйишга доир қарашларни маъқуллайди. Дарҳақиқат, Форобий жамият бошқаруви хусусидаги ёндошувни ислом ҳуқуқшунослиги, шариат ва диний ақидалар билан таққослаб, уларни илоҳийлик асоси жиҳатидан ўхшашлигини эмас балки, уч соҳага таалуқли билимларнинг маъноси уларнинг одамни юриш — туришининг турли томонларини ёритишини таъкидлаб, шу билан соф ҳаётийлигини ошқор этган.

Ибн Халдун ҳам Худони яратилишнинг биринчи сабаби деб ҳисоблайди ва унинг куч —қудрати олдида инсон онги ва тафаккури ҳамиша ожиз дея таъкидлайди. Инсонларнинг билими — англаб, билиб ўрганилган мажмуадир. Шунинг учун ҳам моддий оламда англаш, билиш секин — аста, токи у баркамолликка етмагунича вужудга келаверади. У Худонинг борлигини инсон ўз ақлий тафаккурий фикрлар ёрдамида исботлаб бера олмаслигини таъкидлайди ва айни чоғда Аллоҳнинг борлиги, мавжудлигига ҳеч ҳам иккиланмайди. Ибн Халдун инсон руҳининг боқий, абадий яшашига қатъий ишонган. Мутафаккир, инсон турмуш тарзида маънавият, эзгулик ҳамда воқеликдаги ҳаётни муҳим деб билган.

Ибн Халдун Ибн Сино дунёқарашининг Форобий асарлари таъсирида шаклланганлигини, ижтимоий-фалсафий масалаларда Форобий қарашларини давом эттирилганлигини кўрсатиб, ўз даврининг илғор ижтимоий ёндошувларини чуқур таҳлил этиб системалаштирди ва янги босқичга кўтарди. Ибн Сино жамиятдаги жараёнлар ўзига хос қонуниятлар асосида амал қилишини таъкидлаб, бу жараён таркибидаги воқеалар муайян ички тартиботга мустаҳкам таянган ҳолда амал қилиб, мазмунан биридан иккинчисига ўтиши зарурият, имконият, воқелик, сабабият сингари парадигмалар воситасида рўй беришини ошқор этган. Мутафаккир таъкидлашига кўра Олам иккига бўлинади: зарурий вужуд (вужуди вожиб) ва имконий вужуд (вужуди мумкин). Вужуди вожиб ва вужуди мумкин — сабаб ва оқибат муносабатидадир. Бу жараён эманация тарзида, яъни куёшдан чиқаётган нур шаклида аста-секин амалга ошади. Шу тартибда имконият шаклидаги мавжуд бўлган ақл, жон (нафс) ва жисм, улар билан боғлиқ ҳолда осмон сфералари келиб чиқади, мавжуд нарсаларга айланади.

Реал ҳодисаларни чуқур билиш, фан билан шуғулланиш инсонгагина хосдир. Ибн Халдун Ибн Сино «Рисолатун фи тақсим ал-мавжудот» асарини чуқур таҳлил этиб, унинг бутун борлиқни таркибий қисмларга бўлиб, бирма-бир санаши ва уларга таъриф бериб ўтиши илмий ҳақиқатни юзага чиқаришни алоҳида кайд этади.

Дарҳақиқат, инсон билимлари, нарсаларни таҳлил этиш ва ўзгаришларни кузатиш ёрдамида вужудга келади. Билиш ҳиссий билиш ва тушунчалар ёрдамида фикрлашдан ташкил топади. «Сезиш, — деб ёзган Ибн Сино, бу шундай таъсирки, у ташқи нарсаларнинг ўзи бўлмай, балки бизнинг ҳисларимизда вужудга келади. Ҳис моддий образнинг ойнаси бўлиб, моддий шаклларнинг бўйи, эни билан бирга ифодаланганлиги сабабли, уларни инсон моддий асоссиз инъикос эта олмайди ва жисмларни билолмайди”.

Маълумки, Ибн Сино ўз дунёқарашини пантеистик принципга асосланган: Тангри ва борлиқ бир-бирига зид, бир-бирини инкор этувчи нарсалар эмас, аксинча, улар бир бутун ҳолда мавжудотни ташкил этади. Тангри табиат ва жамият билан тегишли воситалар маълум поғоналар ёрдамида боғланади. Узун ва яхлит занжирнинг бир томонида яратувчи Тангри-

зарурий вужуд, иккинчи чеккасида эса жамият ва табиат ётади. Ибн Синонинг бу борадаги фикрлари буюк донишманд дунёқарашига чуқур таъсир этган.

МЕТОДОЛОГИЯ.

Ибн Халдун дунёнинг нафақат табиий балки ижтимоий эволюцияси ва унинг барча ходисалар билан ўзаро боғлиқлиги тўғрисида фикр юритаркан, бу боғлиқлик нафақат моддий дунё, ёки кишилиқ жамияти билангина эмас, балки бизнинг сезгимиздан ташқари мавжуд бўлган дунё билан ҳам боғлиқлигини эътироф этади. Унингча, инсон сезиш, ҳис этиш қобилиятига эга бўлганлиги учун ҳам ҳайвонот олами билан боғлиқ. Ақлий тафаккур, фикрлаш орқали инсон ҳайвондан фарқ қилади. Шунингдек, Ибн Халдун инсон қалбида учта дунё мавжудлигини ҳам эътироф этади. Улардан, биринчиси-сезгилар бўлиб, улар орқали дунё воқеа — ходисаларини ҳис этиш имконияти юзага келади. Ибн Халдун фақат инсонга хос бўлган ақлий тафаккур қилиш имкониятини эса инсон онгининг иккинчи дунёси деб ҳисоблайди. Тафаккурнинг сезиш, ҳис этиш дунёсидан устун туришини ҳам исботлаб берган. Бу ҳақда жуда кўп мисоллар келтиришимиз мумкин. Нақл этилишича ҳаворийлар Исо алайҳиссаломдан «Эй аллоҳнинг руҳи, ҳозир ер юзида сенга ўхшаш яна бирор одам борми? — деб сўрашганда у «Ҳа, бор. Сўзи — зикр, сукути — фикр, назари — ибрат бўлганлар менга ўхшашдирлар» — деган экан. Дарҳақиқат, тафаккур ва маърифат оддий инсонни ҳам пайғамбарларга яқинлаштиради ва набийлар, расуллар эришган ҳақиқатлардан огоҳлантиради. Шунинг учун ҳам Ибн Халдуннинг инсон қалбини уч дунё билан боғлаши, айниқса иккинчи дунё бу ақлий тафаккур дунёси дея таъкидлаши бежиз эмас. Шунингдек, мутафаккир инсон қалбида учинчи дунё мавжудлигини, бу дунё мақсадлар, орзулар таъсирида инсонни ҳаракатларга интиштирувчи, янги мақомга эришишга рағбатлантирувчи куч сифатида намоён бўлишини эътироф этади. Унинг фикрича бу дунё руҳ ва фаришталар дунёсидир. Ибн Халдун бундай дунёнинг мавжудлигини интуиция ҳамда тушлар орқали исботлашга ҳаракат қилади.

Зеро, Сўфийлар тушни сайри сулукдаги илм ва кашф йўлларида бири деб билганлар. Ҳазрати пайғамбаримизнинг «яхши ва солиҳ туш нубувватнинг қирқ олти жуъздан биридир» деган ҳадислари ва Куръони Каримдаги тушга доир оятлар бунга асос бўлган. Ҳазрати Иброҳим ўғли Исмоилни қурбон айлани тушида мушоҳада қилиши, ўн бир юлдузнинг тушида Юсуф пайғамбарга сажда этилганлиги. Миср подшоҳи кўрган туш ва буларнинг тўғри чиқиши Куръони Каримда нақл этилган. Ибн Халдун баъзи тушларнинг ҳақиқийлигини, аслида улар ҳақиқат дунёсидан дарак беришини айтиб ўтади. Шунингдек, тушларнинг ҳақиқийлигини таърифлаш билан бирга, баъзи тушлар одамлар танининг турли ҳолатлари тўғрисида хабар беришини, шунингдек, ёлғон тушлар ҳам мавжудлигига ишора қилади. Ўз қарашларида ёлғон тушларга таъриф берар экан, аслида бундай тушлар турли хил фисқу фасод ва ғийбатнинг (ноғайри табиий нарсаларнинг) инсон қалбига чуқур ўрнашиб, сўнгра унинг онгига салбий таъсир этиши орқали юзага келишини эътироф этган.

Мутафаккир, ўз даврининг баъзи руҳонийларига ўз замонасининг диний эътиқод моҳиятини илмий идрок этувчи художўйларига танқидий кўз билан қараган. Ибн Халдун гарчи бундай руҳонийлар бу руҳий дунёда мавжуд бўлган мавжудотларни маълум тартибда жойлаштириш ва бўлишга қанчалик ҳаракат қилмасинлар, аммо уларнинг сўзларида ҳеч қандай ишонарли ҳақиқий далил, исбот йўқлигини, дунёнинг талаб ва эҳтиёжи тўғрисидаги маълумотларни фақат сиғинувчиларнинг диний ибодат тартиботлари ва унга нечоғли риоя этишни кузатиш асосида билиш мумкинлигини таъкидлаган. Шу жумладан, сезги идрок дунёси одамлар олами ва ҳайвонот оламини қамраб олади, мутафаккир фикрича онг ва руҳлар дунёси инсоният олами ва фаришталар дунёсини ўз ичига олади. Бу иккала дунёнинг мавжудотлари фақат биргина зотга тегишлидир. Аслида онг ва руҳ танасиз, жисмсиз, яъни муайян шаклсиз бўлса у табиатан моддий эмас. Мутафаккир масалага табиий нуқтаи назардан ёндашиб, инсон руҳининг боқийлигига урғу беради ва инсоннинг ўлими уни бутунлай йўқ бўлиб кетишига олиб келиши тўғрисидаги фикрларга қарши чиқиб, ўз фикрини ақлий тафаккурий далиллар билан асослашга ҳаракат қилади.

Ибн Халдун диний — фалсафий қарашларининг ривожига араб файласуфи ва табиби, Андалусия ва Марокашда яшаган, кози ва сарой ҳокими лавозимларида ишлаган Абдулвалид Муҳаммад ибн Рўшд (1126—1198)нинг ҳиссаси катта бўлган. Ибн Рўшднинг ўзи ҳам юқорида баён этилган нуқтаи назарга ўхшаш қарашларга эга бўлган. Динга у ижтимоий-сиёсий таъсир имконияти сифатида ёндашган бўлсада, ҳар қандай, ҳатто фозил давлатда лозим бўлган, айна ҳолда ижтимоий ҳаётни устувор билимлар пойдевори асосида ташкил этилиши ва руҳонийлар ҳамда аҳли каломни давлат бошқарувидан четлаштириш масаласига жиддий ижтимоий масала деб ёндошган мутафаккир ҳисобланган. Ибн Рўшд Форобий ва Ибн Сино фикрларини янада тараққий эттириб, «Икки тур ҳақиқат» таълимотига асос солди. Бу таълимотга кўра, «илмий фалсафий ҳақиқат» ва «диний ҳақиқат» мустакил равишда мавжуд бўлиб, улар турли соҳаларда етакчилик қилади, хусусан илм — фанда «илмий фалсафий ҳақиқат»га риоя этиш зарур, деб ҳисоблайди. Унингча, бу таълимот барча ижтимоий фанларни тараққий эттиришда катта аҳамиятга эга.

Ибн Рўшд Арасту асарларига шарҳлар ҳам ёзган. Шунингдек, Ғаззолий таълимотига қарши «Тахофут ут — тахофут» («Раддиятни рад этиш») асари билан жамият ва инсонни англашга доир фанлар тараққиётида муайян ўрин тутди. Ибн Рўшд моддий дунё абадий, унинг боши ҳам охири ҳам бўлмайди, дейди. Аммо унингча, моддий дунё фазода чекланган. Ибн Рўшд Худонинг моддий оламдан олдин бўлганлигига ишонмаган. Худо яратилган олам билан бирга абадий, деб ҳисоблаган. У ўз қарашларида билимни эътиқодга, фалсафани илоҳиётга уйғунлаштирмаслик лозим, деб таъкидлаган, ҳамда фанга, инсон ақлининг ролига юқори баҳо берди. Буюк мутафаккир Ибн Рўшднинг ўз даврининг илғор кишиси бўлганлигини унинг адолатли жамият қуриш, хотин — қизларга тенг ҳуқуқ берилиши, ҳурликни кенг жорий этиш зарурлиги тўғрисидаги ғояларини маъқуллайди. Ибн Рўшд олий руҳ моддий олам билан бирга мавжуд бўлган деган назарияси орқали инсон моддий дунёни англаб етиши мумкин деган хулосага келади. Ибн Халдун эса бундай нуқтаи-назарга қўшилмайди.

Ибн Халдуннинг фикрича, дунёда ҳамма нарса ўз мақсадига кўра бир — бири билан боғлиқ. Шундай экан, агар ўлим инсонни бутунлай йўқ қилиб юборса, унинг онгига руҳий дунёнинг сиру-синоатларини сингдиришнинг ҳеч ҳам ҳожати йўқ. Ибн Халдун даврида араб дунёқарашда худонинг борлигига ишонишнинг икки хил усули мавжуд эди. Буларнинг иккаласи ҳам самовий (фазовий) кўринишда бўлган. Булар юқорида айтиб ўтилганидек, Афлотун ва Арасту усули билан исботлаш тарзлари эди. Афлотунча исботлашда, олам яратилган экан, демак унинг яратувчиси мавжуд дейилади. Арасту нуқтаи назарига кўра олам абадийдир. Кўпгина файласуфлар тажриба, кузатиш йўли билан оламни ўргана туриб эътиборга олиб ёзадиларки, олам яъни макон, моддият вақти замонда яратилган. Шундай экан, у доимий равишда ўзининг ички қонунлари туфайли тараққий этиб, умумий сабаб ва алоқа қонунига тобедир.

Ибн Халдун Худони олам, фазо, галактикадан иборат барча яратилишнинг биринчи сабабчиси деб ҳисоблайди ва унинг куч — қудрати олдида инсон онги ва тафакқури ҳамиша ожиз дея таъкидлайди. Бу вазифани унингча, фавқулудда ва руҳий сифатга эга бўлган одамлар — пайғамбарлар бажара олиши мумкин. Бундан кўриниб турибдики, буюк мутафаккир бу соҳада Форобий ва Ибн Синолар йўлидан бориб, уларнинг издоши сифатида бунга амал қилган. У ваҳийга ишонган ва муайян ҳолатларда пайғамбарларни худога мурожаат қила олиш қобилиётига, яъни уларнинг руҳлари бир лаҳзада бу дунёнинг ҳиссий идрокий боғланишларидан ажралиб, руҳий оламга ўтишларига ишонган. Пайғамбарлар одамларга тангрининг сўзи ва иродасини етказганлар, бинобарин, улар соф ақл билан одамларнинг моддий ақли орасидаги боғловчи восита ҳисобланганлар.

Бундай одамларни Ибн Халдун Сўфийлар деб атади. Сўфийлар тўғрисида “Шифо-ас сааил ва таҳзийбул масааил”да алоҳида тўхталиб ўтилган.

АСОСИЙ МАЪЛУМОТЛАР.

Ибн Халдун сўфийлик ишини исломнинг туғилиши билан деярли тенг даврда юзага келган, деб ҳисоблайди. Зеро, Ибн Халдун таъкидлашига кўра сўфийлик йўли — исломнинг илк қунларидан буён мавжуд бўлган оқида ва соф эътиқодий бир ҳаракат йўли бўлган. Аммо

хижрий иккинчи асрдан сўнг, дунё севгиси устун кела бошлагач, халқнинг дунёвий нарсаларга майли кучайди. Зухд ва тақвога йўналганлар эса «сўфий» номи ила улардан ажралдилар.

Ибн Халдун «Сўфий» калимасига доир шарҳ ва қайдларга қўшилмаслигини англатаркан, умуман бу сўзнинг ўзагини тадқиқ қилганда олимлар суфийлик атамасига айрим зўрма — зўраки изоҳлар киритиб, номақбул фикрларга эрк беришганини ҳам айтади. Унингча, сўфийлар суф жун, хирқа ёпинган кимсалар эмас. Улар бундай либосни кийишга хусусий бир эҳтиёж сезмаганлар. Зарурат сезганлар эса сўфийларга ўхшашга интилган баъзи кишилар бўлган. Тўғри, гоҳи — гоҳида сўфийларнинг орасида ҳам жун либос кийганлар учраб турган. Аммо, бу иш «фақат зухд ва фақр» (Оллоҳга мухтожлик маъносида) сабабидан, айниқса «фақр ҳоли билан безанишга» бир ишорат тарзида амалга оширилган.

«Ибн Халдун «сўфий» нинг ўзаги ва тасаввуф йўлининг тамали «сўффа» дан дегувчиларнинг қарашларини инкор этади ва ёзади: сўффа аҳлининг Расуллолоҳ замонида хусусий ва ибодат тарзи ила машғул бўлмаганликлари равшанлашмоқда. Улар ибодат ва шаръи вазифаларни адо этишда бошқа саҳобалардан фарқланмаганлар. Масжид сўффасининг иқоматларига таъсис этилганлиги, уларнинг йўқсил ва ғарибликларидан эди». Ибн Халдун Муқаддима асарининг тасаввуф тўғрисидаги бобини «Шифо ас саилли таҳзиб — ил масаил «شفاء السائل وتهذيب المسائل دار الفكر المعاصر - بيروت - الطبعة الأولى» деб номлаб Фас ҳамда Андалусия шаҳарларининг руҳонийлари ўртасидаги мунозара атрофлича ёритилган. Асарда ўша давр руҳонийлари суфийларнинг илмларига ишонч эътиқодларига шубҳа остида қарашганлигини изоҳлайди.

Ўз замонасининг буюк донишманди сифатида Ибн Халдун бу масалага илмий холислик нуқтаи назардан ёндошиб, диндаги бундай ранг баранглик жамият тараққиётидаги муҳим ижтимоий жараён сифатида юқори баҳо беради ва бу жараёнга тасаввуф соғлом таъсир кўрсатишини ҳамда сўфийлар инсонларни ягона дин атрофида уюштишга, бирлаштишга чақиради, дея таъкидлаган.

Ибн Халдуннинг диний қарашларига VIII асрда вужудга келган исломдаги муътазилийлар оқими муҳим таъсир ўтказган. Муътазилийлар, ақл — тафаккурга таянувчи мутафаккирлар сифатида ислом мамлакатлари тарихида муҳим рол ўйнаганлар. Муътазилийлик сўзи арабчадан олинган бўлиб, ажралиб чиққанлар, узоқлашганлар деган маъноларни англатади. Муътазилийлар – исломдаги ақидавий фирқалардан бири бўлиб, улар қадарийлар, аҳл ал-адл, аҳл ат-тавҳид ва ваъидийлар каби номлар билан ҳам танилганлар.

Муътазилийлик мактаби VIII асрда Умавийлар халифалигининг охирларида вужудга келиб, Аббосийлар даврида катта эътиборга эга бўлган фирқадир. Аббосий халифалар ал-Маъмун, ал-Муътасим ва ал-Восиқлар даврида (813-847) расмий эътиқод даражасига кўтарилган. Бироқ ал-Мутаваккил (847-861) даврига келиб муътазилийлар таъкибга учради. Ибн Халдун Муқаддима асарида мутазилийа мактаби хусусида фанда мақбул таъриф беради. Унинг асосчиси Восил ибн Ато (ваф. 748 й.) дир. У машҳур ислом илоҳиётчиси ва фақиҳи Ҳасан ал-Басрий (ваф. 728 й.)нинг шогирдларидан бўлган.

Ибн Халдун ислом динидаги йирик социологик йўналиш “мутазилийа” фирқасининг таркиб топиши ва ривожланиш тенденцияларининг туб илдизларини очиб беради. Ибн Халдун муътазилийлик фирқаси дастлаб «инсон ўз амалини ўзи яратади, деган фикр билан ўз таълимотларини бошлаганларини таъкидлайди.

Ибн Халдун мазкур йирик оқим эволюцияси хусусида ҳам тўхталиб, унинг эътиқодий жиҳатдан йирик 5 йўналишга бўлиниб кетганлигини таъкидлайди ва уларни қуйидагича таснифлайди:

1. ат-Тавҳид-التوحيد (Аллоҳнинг ягоналигига эътиқод қилиш). Бу ақидага асосан муътазилийлар Аллоҳни шерикдан, ўхшатишлардан пок, унинг ҳукмига ҳеч ким қарши чиқа олмайди, инсонларда содир бўладиган ҳолатлардан ҳеч бири унда содир бўлмайди, деб биладилар. Ибн Халдун мазкур ақида рақиблари Аҳл ас-сунна тўғрисида ҳам тўхталади. Аҳл ас-сунна қуйидаги масалалар юзасидан ат тавҳид тарафдорларини танқид қиладилар: 1. Аллоҳни охиратда кўриш мумкин эмас. 2. Аллоҳнинг сифатлари унинг зотидан бошқа эмас. 3. Қуръоннинг яратилганлиги илоҳий ҳол эмаслиги.

2. ал-Адл- العدل (адолат). Бунга кўра, Аллоҳ бандаларнинг амалларини яратмайди, уларнинг бузилишларига ҳам рози бўлмайди, балки бандаларнинг ўзлари Аллоҳ уларга берган ақл, фаҳм, заковат қудрати билан рухсат этилган ишларни бажарадилар ва қайтарилган ишлардан сақланадилар. Аллоҳ бандаларга фақатгина ўзи яхши кўрган амалларни буюради ва уларни ўзи ёмон кўрган барча амаллардан қайтаради. Шунинг учун Аллоҳ бандалар қиладиган барча ёмон амаллардан покдир. Уларни қурблари етмайдиган ишга буюрмайди.

3. ал-Ваъд- الوعد (солиҳ амалга мукофот ваъдаси) ва -л-ваъид (ёмон амалларга жазо ваъдаси). Ушбу ақидага кўра, Аллоҳ таоло бандаларнинг қилган амалларига қараб уларга мукофот ёки жазо беради. Катта гуноҳ қилган бандаларни эса то тавба қилмагунларига қадар кечирмайди.

4. ал-Манзила байна-л-манзилатайн- المنزل بينه وبين المنزلتين (мўъминлик ва кофирлик орасидаги ҳолат). Бунда зино, ўғирлик, ароқ ичиш каби катта гуноҳ қилган банда мўъмин ҳам бўлмайди, кофир ҳам бўлмайди, балки шу икки даража ўртасида қолади. Бу ақида муътазила асосчиси Восил ибн Ато томонидан белгиланган.

5. ал-Амр би-л-маъруф- العمر بالمعرف (яхшиликка буюриш) ва-н-наҳй ани-л-мункар- فان ناهي آني منكر (ёмонликдан қайтариш). Мутазилийлар ушбу қонидани ислом динига даъват, адашганларга йўл кўрсатиш учун барча мўъминларга вожиб деб белгилаганлар. Ҳар бир мўъмин ўз имкониятидан келиб чиқиб, бу вазифани бажариши зарур: олим илми билан, котиб қалами билан, қилич соҳиби қиличи билан. Муътазилийлар эътиқодий масалаларни баён қилишда ақлни нақддан, амалдан устун қўйганлар. Ибн Халдун мутазилийлар юнон ва ҳинд фалсафасидан таъсирланган ҳолда, ҳар бир масалани ақлга таяниб ечишга ҳаракат қиладилар, деб таъкидлаган.

Ибн Халдун муътазилийлар ҳаракатининг IX аср бошларида катта муваффақиятларга эришганларини қайд этади. 824 йилда Халифа Маъмун муътазилийлар таълимотини давлат дини деб эълон этган. Аммо, мана шундай эркин фикрлаш имконияти борлигига қарамасдан муътазилийлар ўз таълимотларини аксарият тазйиқ ва таъқиб билан тарқатиш услубидан воз кеча олмаганлар.

Мутазилийлик кучайган даврларда мутазилийлар аҳолига нисбатан ўзига хос инквизиция (михна) услубини қўллаган эдилар. Боғдоднинг барча аҳолиси шаҳарнинг обрўли шахсларидан тузилган махсус ҳайъат олдида бориб, Қуръонга нисбатан ўз қарашларини изҳор этишлари, Қуръони Карим инсон томонидан яратилган ёки Оллоҳ томонидан нозил этилган деган ўз хулосаларини айтишлари лозим эди. Қуръони Карим бўйича муътазилийлар нуқтаи назарини эътироф этмаганларни қийнаб қаттиқ таъқирлаганлар. Мана шундай инквизиция фаолияти халиф ал—Мутасим (вафоти 842) давригача давом этган. Ҳатто машҳур имом, фикҳ мазҳабининг асосчиси Ханбал Қуръоннинг яратилишини қатъийлик билан эътироф этмаганлиги учун инквизация қурбони бўлган. Фақат халиф ал— Мутаваккил (847 — 861) мутазилийларни қўллаб — қувватлашдан қўл тортган, унинг даврида мутазилийлар таъқиб — қувғинда бўлганлар. Кўп машҳур олим — мутафаккир таассуб аҳли, таъқиблаш қурбони бўлганлар, бироқ уларнинг таълимоти унутилиб кетилмаган ва ўз издошларини асрлар давомида сақлаб қолганки, Ибн Халдун ҳам улар қарашларидан ҳар томонлама фойдаланиб, бу борадаги фикр ғояларини кенг ошкор этган.

ХУЛОСА. Юқоридаги фикрлардан шундай хулосага келиш мумкинки, буюк сиймоларнинг маънавий мероси ўша давр миллий маънавияти ва диний қоидаларининг бир бутунлигини ташкил этиб диний эътиқоднинг мафкуралашуви, жамиятга сиёсий таъсир ўтказиш кууролига айланиш жараёнларини ифода этади. Айниқса Ибн Халдун томонидан асослаб берилган илоҳий ва дунёвий ҳаёт боғлиқлиги ва улар ўртасидаги детерминистик мантиқ мазмунини шарҳлаб берганлиги унинг ўз даврининг машҳур билимдонига айланганлигининг исботидир. Ибн Халдун жамият барқарорлигида диний эътиқод зарур аҳамият касб этишини ҳам исботлаб берган. Мутафаккир Арасту асарларини теран ўрганиш асносида оламдаги ҳодисалар ва предметларнинг сабабларини гуруҳларга бўлинганлигини кўрсатиб берган. Юнон олимларининг фикрларини маъқуллаб, олам вақти замонда яратилган,

дейди, шунингдек олам доимий равишда ўзининг ички қонунлари туфайли тараққий этиб, умумий сабаб ва алоқадорлик қонунига тобедир.

Ибн Халдуннинг ижтимоий қарашларининг шаклланишида буюқ мутафаккирлар Абу Наср Форобий, Ибн Сино, Ибн Рўшд ҳамда VIII асрда вужудга келган исломдаги муътазиллийлар оқими муҳим таъсир этган. Ибн Халдун тасаввуф оқимининг юзага келиши ва кенг ёйилишидан иборат генезисини тавсифлаб, тасаввуф ҳаракати ислом дини билан бир вақтда шаклланган деб талқин этган.

Ибн Халдун XIX асрда яшаб ўтган Эмиль Дюркгеймдан қарийиб 5 аср олдин маргиналлик феномени назариясини илмий асослаб бу тоифа аҳлининг ижтимоий ҳаёт, санъат, дин ва илмда ўрин эгаллаши адолатда эканлигини муътазиллийларнинг “Ал-манзила бина-л-манзилатайн” (чегара доирасидаги муаллақ ахлоқий- диний ҳолат) концепсиясини таҳлил этиш орқали асослаб берганлиги билан аҳамиятлидир.

Адабиётлар / Литература / References:

1. Мирзиёев Ш.М. “Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир”. -Т.:“Ўзбекистон”, 2019 й. 253-б.
2. Мирзиёев Ш.М. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. / Ш.М.Мирзиёев. –Т.: Ўзбекистон, 2019. -400 б.
3. Ибн Халдун. Шифоус саил ва таҳзийбул масаил. –Байрут. 1996. 77-84 бб.
4. Аристотель. Сочинения. в 4-х т. Т.4. -М.: «Мысль», 1983. с-47.
5. С.М. Хотамий. Ислом тафаккури тарихидан. Т., -Минҳож. 2003, 249-бет
6. Аль Фараби. Гражданская политика. -Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. Алма-Ата. -М.: Наука, 1973.-С. 339
7. Форобий. “Фозил одамлар шаҳри”. Т., А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993, 37-бет
8. Болтаев М.Н. Абу Али Ибн Сина-великий мыслитель, учёный-энциклопедист средневекового Востока.М., «Остожбе», 1999, 61-стр
9. Болтаев М.Н. Вопросы гносеологии и логики в произведениях Ибн Сины и его школы. - Душанбе, 1965. с.- 24-30
10. Ибн Рушд. Опровержение опровержения (фрагменты). - В кн.: Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока 9-14 вв. М., 1961
11. Fischel, Walter Joseph. Ibn Khaldun in Egypt. His public functions and his historical research: An essay in Islamic historiography. Berkeley, 1967, p-28
12. Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. –Тошкент, 1993, –93 б.
13. Иванов Н. А. «Китаб аль Ибар» Ибн Халдуна как источник по истории стран Северной Африки в XIV веке»-«Арабский сборник». –М., 1959. с 3-45
14. С. Нафисий. “Темурланг ва Ибн Халдун”. –Техрон, 1952. -55 б.
15. Бациева С. М. Историко-социологический трактат Ибн Халдуна «Мукаддима». М., 1965. -117 с.
16. Инан М. А. Ибн-Хальдун. Его жизнь и идейное наследие. Каир, 1953. –59 с.
17. Mohamad Abdalla. Ibn Khaldun. Griffith University // URL https://www.researchgate.net/publication/296060781_Ibn_Khaldun

ИЖТИМОЙ ТАДҚИҚОТЛАР ЖУРНАЛИ

5 ЖИЛД, 1 СОН

ЖУРНАЛ СОЦИАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

ТОМ 5, НОМЕР 1

JOURNAL OF SOCIAL STUDIES

VOLUME 5, ISSUE 1

Контакт редакций журналов. www.tadqiqot.uz

ООО Тадқиқот город Ташкент,
улица Амира Темура пр.1, дом-2.

Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz

Тел: (+998-94) 404-0000

Editorial staff of the journals of www.tadqiqot.uz

Tadqiqot LLC The city of Tashkent,
Amir Temur Street pr.1, House 2.

Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz

Phone: (+998-94) 404-0000